

Nataliia Korobkova

Odeski Narodowy Uniwersytet im. Ilji Miecznikowa

ORCID: 0000-0003-0777-3068

МІСТИФІКОВАНІ ОБРАЗИ ЛЕГЕНДАРНИХ ЖІНОК: СОФЬЯ ПОТОЦЬКА КРІЗЬ ІСТОРИЧНУ ПРИЗМУ ЄЖИ ЛОЄКА

Один із найкрасивіших парків Європи Національний дендропарк «Софіївка» в Умані, Одеський художній музей, розташований у палаці Потоцьких на вулиці Софіївській в історичному центрі Одеси... Це далеко не всі топоси, пов'язані з ім'ям Софії Вітт-Потоцької, але найбільш знакові в українському Причорномор'ї. Як пов'язана її доля з поляками та українцями? Ці питання залишаються актуальними як для істориків, так і для філологів.

Об'єктом нашого дослідження стала книжка «Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)», що її написано відомим польським істориком Єжи Лоеком у 1972 році (1932–1986), перекладено українською Дмитром Андрухівим і видано 2005 року у київському видавництві «Юніверс». Предметом – аспекти містифікації образу її головної героїні.

Єжи Лоек (1932–1986) – польський вчений ХХ століття, автор низки праць із політичної історії ХVІІІ та ХІХ століття, праці якого цікаві не лише для польських читачів, тому неодноразово перекладалися та перевидавалися. Будучи глибоким дослідником драматичного періоду Чотирирічного сейму, а також історії громадської думки та моралі в період правління короля Станіслава Августа, він викладає факти, інкрустуючи їх мереживом цитат з художніх творів, епістолярію, документів настільки майстерно, що зацікавленому та захопленому читачеві хочеться якнайшвидше дістатися крапки, але потім кількаразово реконструювати прочитане.

На наш погляд, серед численних історичних та літературних інтерпретацій образу Софії Вітт-Потоцької, Єжи Лоек чи не найбільше присвятив уваги саме аспекту її містифікації. Як він зазначає, Софія «викликала своєю появою у Варшаві та кількох європейських столицях справжню сенсацію, а між 1781 і 1796 роками вона була об'єктом постійного інтересу громадської думки, щоправда, тільки раз надихнула вона музу великого поета: 1832 року Юліуш Словацький у незакінченому романі французькою мовою «Король

Лядави» як зав'язку дії, що частково відбувається у славнозвісній «Софіївці», використав спогад про прекрасну грекиню, яку ідеалізовано у легендарній традиції. Особливе місце у ній належить монографії Антонія Юзефа Ролле, яка стала першою біографічною студією, але і в ній є лакуни, пов'язані із відсутністю інформації про так званий стамбульський період життя Софії Главані (саме таким є перше «дівоче» прізвище), та й більше того, Ролле не спростовував існуючі на той момент міфи про походження Софії.

Саме Єжи Лоек, беручи до уваги рукопис Карла Боскампа-Лясопольського, який було знайдено в 370-му томі так званого «Фонду Попелів», придбаного в 1930 році Головним архівом у Варшаві, зміг з'ясувати більше правди про юність Софії. Хто ж така Софія, якій судилося провести півжиття в оточенні поляків і на теренах Речі Посполитої? І чому вона вважається найвродливішою і найфатальнішою жінкою Європи?

Причиною незвичайного захоплення сучасників Софіїною красою, на думку багатьох дослідників, була обдарованість тією психічною емансипацією жіночності, яку ХХ століття назвало сексапільністю: «Краса її була жива й динамічна, зовсім позбавлена усталених класичних рис; на тих, хто її оточував, вона впливала не так своєю фізичною структурою, як радше вмілим, свідомим чи підсвідомим виставленням напоказ тих рис своєї особистості, які в очах чоловіка були найбільш привабливими»¹.

У дитинстві її називали просто Дуду, за іншими джерелами Лулу. За походженням – грекиня, і саме це визначило тип ментальності, тоді грецька ментальність була синонімом аморальності, а характерною рисою – велика рухливість, греки охоче залишали рідні місця. Народилася у Бурсі, яку ще називали Бруссою та Бітинією. Тому польський дипломат міністр Боскамп і назвав Софію «прекрасною бітинкою», усі ж інші, усвідомлюючи її призначення, – повією пана міністра. Боскамп достатньо високо оцінив інтелектуальні можливості своєї протеже: «Її характеризує влучність міркувань, тямущість і витонченість, значно вища від пересічного рівня. Софія розмірковує з природною логікою, навіть, коли бреше, через це її можна було б вважати ученицею Арістотеля... Ніякий кровний чи дружній зв'язок не зупинить її в безоглядному простуванні до обраної мети. Поступлива й надміру весела, вона вміє залишатися в найкращих стосунках зі своїм коханцем, подругами, зі знайомими і навіть з тими, кого бачить чи не вперше; усі розстаються з нею задоволеними... скромна, ввічлива і без претензій, вона ніколи нікому не скаржилася»², а пізніше Боскамп почав використовувати її принади і талант для спеціальних завдань напівдипломатичного характеру, посприяв вивченню французької мови. Однак, коли довелося по-

¹ Є. Лоек, *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005, с. 32.

² Є. Лоек, *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005, с. 47.

вертатися до Польщі, він яж ніяк не міг сумістити стосунки із дружиною і утриманкою.

Цей період життя Софії всіляко замасковувався і фактично у більшості джерел її біографія глибоко розкривається, починаючи з 1778 року, коли вона потрапляє до легендарної південно-східної фортеці Речі Посполитої Кам'янця-Подільського і знайомиться із польським комендантом генералом Яном Віттом, за якого невдовзі виходить заміж, чим провокує справжній скандал у його родині. З цього моменту і починається найцікавіше. Саме батьки та інші родичі Вітта солідарно створювали легенди про аристократичне походження Софії. Мова йшла про неї як нащадка Панталіса Маврокордато, члена княжої грецької родини, спорідненої з давніми володарями Візантії, а саме нібито мати Софії – його правнучка, яка вийшла заміж за грецького магната Челіче, а потім осиротіла Софія опинилася під опікою доброго Боскампа (насправді ж, мати продала її йому).

У тому числі завдяки такій змодифіковано-ідеалізованій біографії, опанувавши етикет шляхетського польського стану двадцятидворічна Софія триумфально дебютувала як дама при монаршому дворі Станіслава Августа, ставши справжньою сенсацією, викликаючи в отосуючих захоплення, що межувало із психозом чи істерією. Міфологізації образу Софії сприяло порівняння її з троянською Єленою Прекрасною, Клеопатрою, що яскраво виявилось, зокрема, у поезії «До пані Вітт, що проїздить із чоловіком через Варшаву на воді Спа» Станіслава Трембецького:

Славна Софіє, твої вже гостини
Думку мені навівають про Трою [...]
Тут Клеопатри вуста поміж нами,
з нами вона, хоч давно не царює [...]
Вражена твоїм від'їздом Варшава...³

З огляду на такі дифірамби, вкрай не бажано було б, аби так важко сконструйовану легенду, знищив хтось із свідків її стамбульського життя. Слід зазначити, що й Софія у власній кореспонденції всіляко уникала будь-яких рефлексій, пов'язаних з тими часами, і навіть згадок, що свідчать про її обізнаність із звичаями чи культурою Туреччини.

Згодом Софія зблизилася із найвідомішими аристократичними родинами Франції. Нею цікавилися обидва брати Людовіка XVI граф Прованський (згодом Людовік XVIII) і граф д'Артуа (згодом Карл X). Софію запрошувала на бали до Версалю королева Франції.

Розвінченню німбу святості Софії дещо сприяв маніфест Кароліни Вітт, колишньої дружини Яна Вітта, яка намагалася розказати усьому світу, які

³ Є. Лоек, *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005, с. 99.

саме діти Софії народжені не від законного чоловіка. До речі, Кароліна Вітт звинувачувала Софію у зв'язку із князем Потьомкіним, а відтак і в агентурній і розвідницькій діяльності на користь Росії. І ось ці факти також стали цеглинками містифікації Потоцької. Адже дещо пізніше з'являється доповнення-здогад про те, що Боскамп, співпрацюючи з російською дипломатичною місією, ще тоді міг використовувати свою вихованку в ролі розвідниці. Проте історичні джерела переконують у зворотньому. Софія познайомилася з Потьомкіним після 1787 року. Вона таки була його фавориткою і навіть через його протекцію одержала від імператриці Катерини II землі у Білорусі. Потьомкін підтримував дружні контакти з польськими магнатами з кола невдоволених політикою Станіслава Августа, особливо з великим коронованим гетьманом Франціском Ксаверієм Браницьким. Серед опозиціонерів був і Щенсний Потоцький - генерал коронної артилерії, командувач української дивізії, безпосередній начальник генерала Вітта. Відомо, що Станіслав Август у листі до небожа Юзефа Понятовського у 1791 році писав: «Як матимеш нагоду листуватися чи розмовляти з пані Вітт, то перекажи їй, що я їй бемежно вдячний за все те, що вона казала тобі на мою адресу, й що я розраховую на її симпатію»⁴, тобто фактично він сподівався, що пані Вітт зможе вплинути на Потьомкіна в його діях стосовно Польщі.

Станіслав Щенсний Потоцький мав усі дані для того, аби посісти престол Речі Посполитої. Через своє майнове становище. Як зазначав Єжи Лоек: «Розумово він був надзвичайно обмеженим індивідом, який за рівнем свого інтелектуального розвитку балансував на грані дебільності, він демонстрував небачену інтелектуальну млявість і розумову тупість»⁵. Це не завадило у шістнадцять років стати бельським старостою. У вісімнадцять років він таємно від батьків одружується з дочкою не дуже заможного ловчого Якуба Комаровського Гертрудою. Батьки спадкоємця найбільшого магнатського багатства в Речі Посполитій були настільки не в захваті від цієї події, що зважилися на жорстоке вбивство небажаної вагітної невістки (її було задушено і кинуто у річку). Слабкість характеру Щенсного аж ніяк не сприяла супротиву батькам, які помилилися і були покарані невісткою, яка, за словами Лоека, не могла б претендувати навіть на місце нахлібниці у служниці Гертруди Комаровської. Маючи на увазі не Юзефіну, його другу дружину (з якою було народжено 11 дітей, вижило троє найстарших). А Софію, мати восьми його нащадків, яка увійшла в історію саме як Потоцька (зауважимо, що офіційно лише з 1798 року). За деякими даними, їхнє зближення відбулося саме через виконання Софією завдання Катерини II, яка сприяла утворенню Тарговицької конфедерації, спрямованої проти кон-

⁴ Є. Лоек, *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005, с. 123.

⁵ Є. Лоек, *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005, с. 140.

ституції Речі Посполитої, прийнятої у 1791 році. Таким чином, Потоцький сприяв усуненню законно обраного сейму і спровокував справжнє національне лихо. Два роки Софія змушена була провести у гамбурзькій еміграції, де вивчила англійську. У цей період (1795 рік) Софія побувала у парку, заснованому Геленою Радзивілл під назвою «Аркадія» у Неборові. Саме цей парк надихнув її на створення відомого найпривабливішого туристичного феномену «Софіївки» в Умані. Ця магнатська фантазія реалізувалася протягом дев'яти років і обійшлася близько п'ятнадцяти мільйонів злотих. З цим місцем пов'язані найприємніші спогади про подружнє життя в Україні, тут поховано трьох дітей.

Після смерті Щенсного Софії довелося судитися за спадок з його дітьми від попереднього шлюбу. Польський історик Єжи Лоек цитує листи Софії, в яких вона згадує Одесу як місце з прекрасним і кліматом і домовляється про зустрічі тут із сенатором Миколою Новосильцевим, який будучи близьким до імператора як раз і міг посприяти Софії у вирішенні майнових справ. Зокрема, 1808 року Софія пише і про те, що герцог де Рішельє показав їй всі новозасновані колонії. Листи з Одеси адресувалися не тільки Новосильцеву, але й молодшому на 16 років Щенсному Єжи Потоцькому, сину Потоцького від попереднього шлюбу, з яким вона збиралася щасливо жити разом в Італії.

Але ці плани не були зреалізовані. Софія усе частіше знаходиться в Умані. В Одесі перебувала дочка Ольга. І, власне, палац, в якому тепер розташовано Художній музей, належав саме їй, Ользі Нарішкіній, а ось вже назва вулиці Софіївська – на честь матері.

Померла Софія в Німеччині. Її похорон відбувся так само незвично, як і все життя. Дозвіл на перевезення тіла отримати не вдалося, тоді її загримували, посадили, і перетнули кордон як з живою особою, а не трупом. Величезний натовп супроводжував її в останню путь, її пам'ятали як добру пані. Поховали неподалік від Софіївки. Так скінчилося життя тієї, кого п'ять найбільших королівських дворів Європи у другій половині вісімнадцятого століття визнали найвродливішою жінкою епохи Просвітництва.

Насамкінець зазначимо, що образ Софії, змальований крізь історичну призму Єжи Лоека, дає змогу ознайомитися із цікавими складниками імагологічних образів греків, поляків та українців, що може стати перспективним напрямом подальших спеціальних досліджень.

Бібліографія

- Лоек Є., *Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*, Київ 2005.
- Łojek J., *Pisma wybrane: wiek XIX*, opr. M. Kornat, Kraków 2015.
- Łojek J., *Pisma wybrane: wiek XX*, opr. M. Kornat, Kraków 2014.
- Łojek J., *Dzieje zdrajcy – Szczęsny Potocki*, Warszawa 1995.
- Krivošeã I. I., *Potoc'ki na Umanšini: perša polovina XIX stolittã (navukovo-metodični materialy do vivčennã tem z istorii Ukraïni XIX st.)*, Umans'kij Deržavnij Pedagogičnij Unìversitet ìm. Pavla Tičini, Kiiv 1999.

Natalia Korobkova

Odesa I. I. Mechnikov National University

**MISTIFIED IMAGES OF LEGENDARY WOMEN:
ZOFIA POTOCKA THROUGH THE HISTORICAL PRISM
OF JERZY ŁOJEK**

Summary

The article is dedicated to the aspects of the mystification in the image of Zophia Witt-Potocka, outlined by the famous Polish researcher Jerzy Łojek. Such components of the myth about Zophia are defined as an artistic image created in the works of few contemporary poets and epistolary sources, and the usage of ancient culturological allusions.

Keywords: Zophia Witt-Potocka, artistic image, mystification, myth, historical interpretation.